

Magyar László András

Az orvosi nyelv a XVI. században, Európában

Az ókor tudományos örökségét a reneszánsz három szakaszban dolgozta föl (Tutzke–Harig 1980: 63): az újralfedezés időszakát követte a filológiai és a szakmai kritika kora, végül a folyamatot az örökség meghaladásának időszaka zárta, amelynek során az antik művek tudományos értéküket elvesztve, történeti dokumentumokká váltak. Az orvostudományban ez a háromlépcsős folyamat már a XII. században, vagyis jó kétszáz évvel korábban elkezdődött, mint a művészetekben vagy a filozófiában (Weimar 1981). A XVI. századra az orvosi nyelv újjáalakulásának folyamata immár a vége felé járt, így e század a *szakszókincs rögzülésének időszaka* lett. Ez a rögzülési folyamat azonban a felfedezések hatására – különösen a gyógyszerészet területén – a *szókincs jelentős bővülésével* is együtt járt. A XVI. századi orvosi nyelvfejlődésnek a szakfogalmak rögzülésén, bővülésén kívül még két alapvető jellemvonására kell felhívunk a figyelmet.

Az egyik az volt, hogy míg az orvosi nyelv fejlődése általában egyenlő az orvosi *szakkifejezések* átalakulásával, gyarapodásával, a reneszánsz idején ennek a nyelvfejlődésnek *stilisztikai jellemzői* is voltak. Magyarul a XVI. századra az orvosi tudomány nyelvi-stilisztikai színvonalában is igyekezett a klasszikus latin örökséghez igazodni, Vesalius például kijelentette, hogy az ő nyelvi példaképe Cicero, és e szerint is fogalmazott orvosi munkáiban, ezzel kollégáinak és fordítóinak a dolgát enyhén szólva nem könnyítette meg (Schultheisz 1996: 30–31). Arra is érdemes felhívunk a figyelmet, hogy a reneszánsz orvosi nyelve részben nem szakmai és gyakorlati, hanem a szövegkiadások és a szövegkritika kényszere nyomán *filológiai-nyelvészeti okokból* alakult át, és ez a nyelvészeti fogantatás nemcsak a szókincset, a stílust, hanem – a máig használatos – helyesírást, sőt kiejtést is érintette.

A másik különössége a XVI. század orvosi nyelvének a *latin egyeduralmódóvá válása* a tudományban és az egyetemeken, illetve ezzel párhuzamosan a *nemzeti nyelvek előretörése* a gyógyítás bizonyos területein (pl. sebészet, szülészet, diétetika, illetve ismeretterjesztés). Az, hogy végül is a latin vált a nyugat orvosi nyelvévé, korántsem volt magától értetődő, hiszen az ókor orvosi nyelve mindvégig a görög maradt, és a tudomá-

nyosan a nyugatnál sokkal fejlettebb Bizáncban is az orvosok kizárólag a görögöt használták írásban és szóban egyaránt. Különösen furcsa a latin egyeduralmát nyugtázni annak fényében, hogy a XVI. század éppen a görögül író orvosi szerzők újrakiadásának nagy korszaka volt. Ennek a pusztá mérete is lenyűgöző. 1500 és 1600 közt Galénosz műveinek például több száz kiadása jelent meg (Choulant 1841: 100–121).

Hogy az orvosi nyelv végül mégis a latin lett, annak négy alapvető okát nevezhetjük meg. Egyrészt a katolikus egyház, és ami fontosabb, a katolikus egyház által létrehozott egyetemek nyelve mindenütt a latin volt, vagyis az orvostant mindenütt latinul oktatták. Másrészt Nyugat-Európa hétköznapi lingua francája is a XVIII. századig a latin maradt. Harmadrészt a hispániai és dél-itáliai fordítóiskoláknak köszönhetően rengeteg görög és arab orvosi alpmű volt olvasható jobb-rosszabb latin fordításokban. Negyedrész pedig a latint sokkal könnyebben megtanulhatta egy francia vagy olasz, mint a görögöt, márpedig a hangadó orvosi iskolák Itáliában vagy Franciaországban – Párizsban, Montpellier-ben, Salernóban, Padovában stb. – jöttek létre a XIII. században, és a tananyagot is ezek az egyetemek határozták meg évszázadokra (Schultheisz i. m. 23.).

Mint említettük a latin egyeduralmódóvá válása mellett a XVI. században újjászületnek vagy megszületnek a nemzeti orvosi nyelvek is. Ebben a korban azonban szó sincs valamiféle XVIII–XIX. századi értelemben vett nemzeti öntudatra ébredésről. A nemzeti orvosi nyelvek megjelenésében valójában nagyon sok tényezőnek volt szerepe, amelyek közül én a következőket látom a legfontosabbnak:

1. A polgárság megerősödésével az orvosi szakma és az orvost eltartó népesség is polgárvá vált. A polgár azonban műveletlenebb volt, mint a pap vagy a nemes, ritkán tudott latinul. Mikor aztán a könyvkiadással együtt, üzleti okokból megjelent az ismeretterjesztő-népszerűsítő orvosi irodalom is a színen (kalendáriumirodalom, prognosticonok, népszerű diétetikák stb.), az ismeretterjesztő munkákat nemzeti nyelveken kellett írni ahhoz, hogy azokat a polgárok – és feleségeik – megvegyék (Telle 1979: 32–52).

2. A nemzeti nyelvű orvosi irodalmak megteremtésében fontos a szerepe a reformációnak is, amely nemcsak a nyelvet gazdagította, és tette alkalmasabbá a tudományos használatra hitvitázó irodalmával és Biblia-fordításával, hanem teológiailag is megalapozta azt az egészségkultuszt, amely, kiindulva a protestáns országokból, mára lassan világalalomra tett szert (Magyar 2012: 297–308). Az egészség védelmét a reformáció éppen a XVI. században tette erkölcsi kötelességgé és életcélá.

3. Az orvos az ókor óta inkább mesterembernek, mintsem értelmiséginek számított. Az orvosok évezredek harcát az értelmiségi rangért végül siker koronázta, és a medicina a XII–XIII. századtól egyetemen oktatott tárggyá válhatott, és lassanként tudománnyá emelkedhetett. Ennek az emelkedésnek azonban ára volt: a medicinának cserébe meg kellett szabadulnia az alant, „kézműves” orvosi szakmáktól. Az orvosi egyetemekről ezért a XVI. századra már mindenütt kitiltották a sebészeket, a szülészeket és a gyógyszerészeket, és a mesteremberekhez illő céhekbe száműzték őket. Mindez azonban azt eredményezte, hogy ezeknek a szakmáknak a gyakorlati kézikönyvei ezután nem az egyetemi tudomány nyelvén, latinul, hanem nemzeti nyelven jelentek meg – lásd például Paré, Ryff, Rösslin, Mattioli, Brunschwyt esetét.

4. Noha a nemzetközi tudományos közösség nyelve még sokáig a latin maradt, az egyre erősebb nemzetállamok – függetlenül attól, hogy katolikusok vagy protestánsok voltak – egyre nagyobb befolyást gyakoroltak az egyetemeikre. A XVI. században e befolyás ugyan még erőtlenn volt, de például Franciaországban, Németalföldön vagy éppen Angliában már megeshetett, hogy valaki anyanyelvén írt tudományosnak szánt műveket, mint tette azt Francis Bacon, Mizaldus vagy Lemnius Laevinus. A paracelsisták pedig az egyetemeken belül is ádáz harcot folytattak a latin nyelvű oktatás és orvosi nyelv ellen (Goltz 1972: 337–52).

Ami a latin tudományos orvosi nyelvet illeti, említettük, hogy az ebben a korban rögzült. De miben állt ez a rögzülés? Formailag elsősorban a szakkifejezések helyesírása szabványosodott (kanonizálódott) máig hatóan. Ekkortól a filológiailag is igen képzett Leonicens, Sylvius-Dubois, Mecurialis, Fernel vagy Vesalius hatására kezdték írni az eredetileg görög megnevezéseket a mai latinos formában. Néha egy-egy betűn is hevesen elvitatkoztak, például, hogy az *epididymis* vagy az *epididymos*-e a helyes forma (Hyrtl 1880: 202–203). A görög betűk latin átírásának mai formái is ekkor rögzültek az orvosi nyelvben.

Görög kettőshangzók (diftongusok) reneszánsz átírása: $\alpha = ae$, $\omicron = oe$, bizonyos mássalhangzók átírása: $\theta = th$, $\tau = t$, $\phi = ph$, $\psi = ps$, $\chi = ch$, $\zeta = z$, $\xi = x$; magánhangzók átírása: \acute{e} és $\eta = e$, \acute{o} és $\omega = o$, $\acute{u} = y$. A reneszánsz latin azonban a szakfogalmak kiejtését is máig hatóan meghatározta, például az *ae* kettőshangzót ma [é]-nek, az *oe*-t [ö]-nek, míg az *eu*-t nem [ev]-nek, hanem [eu]-nak,

az üpszilont [ü]-nek ejtjük, a magas hangrendű magánhangzók előtt pedig a *c*-t [c]-nek. (Pedig a görögök eredetileg Caesar nevét [kaiszar]-nak, az oedemát pedig [oidemá]-nak ejthették).

Ám ekkortól vált szokássá a makaróniszavak (Scarborough 1992: 11–12) létrehozása is és az a sajátos szóképzési mód, hogy a görög szavakat is latin végződészekkel és/vagy preposíciókkal ellátva alkalmazták (pl. *dehydratio*, *asthmaticus*, vagy *lupus erythematosus*). Ez a módszer egyébként szintén – reneszánsz módon – az antik latin mintát másolta, a görög orvosi szavak latin végződészekkel és előtagokkal való kiegészítése ugyanis valójában nem XV–XVI., hanem I–V. századi fejlemény volt, amelyre még Celsus, illetve Cassius Felix kora közt került sor a latin orvosi szaknyelv megteremtésének az érdekében (Langslow 1992: 106–130).

Ami a szakfogalmak tartalmi, jelentésbeli rögzülését illeti – elsőként az anatómiai nyelvben –, ez egyértelműen a XVI. század „vívmányának” tekinthető. Igaz, nem minden téren bizonyult e rögzülés sikeresnek – a medicinán belül különösen a betegségnevek rendszere maradt továbbra is képlékeny (lásd például az olyan „új” betegségek, mint a szifilisz, skorbut, tífusz sokféle nevét). Gondot jelentettek a barbarizmusok, vagyis azok a közélatin eredetű szavak is, amelyek túlságosan közismertek voltak ahhoz, hogy a klasszikus latin hívei kedvükre kigyomláshassák őket, vagy amelyeknek egyszerűen nem volt ókori görög vagy latin megfelelőjük. Ilyen volt például az *extremitas*, a *conjunctiva*, a *dura mater*, a *pomum adami*, a *scala vestibuli* és a többi. Volt aztán sok olyan szó, amelynek több változata is használatban volt egyszerre. Különösen érdekes a *clitoris* esete, amelyet ugyan az ókorban is jól ismertek, és görögül–latinul egyaránt megneveztek (Adams 1987; Hyrtl, J. i. m. 122–123), sőt Petrus Abano is emlegetett már a XIII. században (Abanus 1565), ám amelynek még a XVII. században is több névét használta a szakirodalom (Plazzonus 1664).

Abanus így ír: „Azt is kijelentem, hogy a nőknek nem kis gyönyörük származik a dörgölődésből, különösen a hüvelynyílásuknak azon a részén, amely közvetlenül a csikló környékén található. Ez a csikló felel meg ugyanis a hímvessző makkjának, és olyan hatalmas benne a gyönyörre való készség, hogy közösüléskor a nők gyakran csakis ennek a dörgölésében lelik örömüket.” Francesco Plazzoni (1590 k. – 1622) a XVII. század elején már *clitoris*nak nevezi e testrészt, ám emellett még sokféle néven emlegeti, *oestrum veneris*nek, *luxuriae aculeus*nak, *amoris dulcedónak* és (egy rejtélyes „köznyelvi” szóval) *ilbesevegiónak* mondja.

A szókinccs tartalmi rögzülését öt tényező segítette elő. Elsősorban a nyomtatás, amely nemcsak a változatokat, elírásokat küszöbölt ki, hanem egy-egy szakszó elterjedéséhez is hozzájárult. Másodsorban a szintén a nyomtatott könyvvel lehetővé váló illusztráció, amely különösen az orvosbotanikában

és az anatómiában segíthette a szakkifejezés és az azzal jelölt részének (denotatum) pontos azonosítását. Harmadrészt az orvosi szótárak megjelenése.

Az első reneszánsz orvosi szótár, Symphorien Champier (1472–1535) *Vocabulorum medicinalium ac terminorum difficultium explanationes* című munkája Lyonban látott napvilágot, 1508-ban. Nagyjából ugyanekkor írta a spanyol reneszánsz szótárírás atyja is, Antonius Nebrissensis (1444–1522) a maga *Lexicon artis medicae*-jét. Laurentius Phrisius *Synonyma und gerecht Usslegung der Wörter...* (Strassburg, 1519) című szótára a német mellett az orvosi, botanikai, mineralógiai szavak latin, héber, arab és görög változatait is hozta. Már szintén nemcsak értelmező, hanem többnyelvű orvosi szótárt publikált a svájci Michael Toxites (XVI. század első fele) Strassburgban, 1574-ben (*Onomastica II. Primum philosophiae et medicae, alterum Theophrasti Paracelsi vocum explicatio*). 1555-ben jelenik meg Bartholomaeus és Petrus Rostinus Hippokratész-szótára, most már – a nyomtatott Hippokratész-szótárak közt első ízben – ábécérendben hozva a szómagyarazatokat. Henricus Stephanus (Párizs, 1564) *Dictionarium medicum* már minden tekintetben a mai szótárakra hasonlít. A XVI. század második felétől azután már sorra látnak napvilágot az általános orvosi lexikonok. Az első, nem filológiai, hanem gyakorlati orvosi céllal készült és nem csupán az ókori szókinccset, hanem a korabeli, mindennapi gyakorlatban alkalmazott orvosi-gyógyszerészeti kifejezéseket is felölelő orvosi szótár Bartholomaeus Castellus kétnyelvű (görög–latin) orvosi lexikonja volt (*Lexicon medicum graeco-latinum*. Első kiadás, Velence, 1607). Az első anatómiai szótár Josephus Camerarius: *Dikokeuē onomasztikē. Diligens exquisitio nominum, quibus partes corporis humani appellari solent* (Bázel, 1551) című kötete volt. Ezt követte Caspar Bauhinus szintén anatómiai szótára (Bázel, 1591). A szakorvosi szótárak azonban csak a XVII. században jelennek meg a színen.

Negyedrész az, hogy az elméleti gondolatépítmények özszeomlása után a tapasztalat vált az igazság bizonyítékává (Weimann 1968: 373), vagyis egyre kevésbé kellett figyelembe venni a szaktekintélyek által kényszerített hagyományt. Ötödrész pedig az egyetemi képzés, a tanterv egységesedése. Mindez persze, mint mondtuk, az orvosi szókinccs jelentős bővülésével is együtt járt, amelyet az új felfedezések, elméletek segítettek elő. Számos új fogalom és tárgy jelent meg a színen, például a Paracelsus által nevével együtt felfedezett opodeldok vagy a Cornelis Drebbel által szerkesztett thermometer.

Itt jegyezzük meg, hogy a terminológia részben magától is rögzült – egyszerűen azért, mert a gyakorlatban egyértelmű szakfogalmakra volt szükség –, részben azonban tudatosan is rögzítették avégett, hogy az orvoslást végre sikerüljön a tudomány rangjára emelni. Erre Jean Fernel következő szövege a tanú (Ioannis Fernelii 1643: 486–487):

„Akik elsőként foglalkoztak orvostudománnyal, és alapjait megvetették, joggal és megérdemelten tartották saját dicsőségüknek és érdemüknek azt, hogy az általuk felfedezett és újonnan leírt, ismeretlen betegségeknek tettségük szerinti, ugyancsak szokatlan neveket adtak. Ám mivel maguk is csak primitív és kezdetleges ismeretekkel rendelkeztek, nem a gyógyításban általunk elsődlegesen és elsősorban tekintetbe vett lényeg, hanem annak alapján adták e neveket a betegségeknek, ami elsőként ötlött véletlenszerűen a szemükbe, ahogyan például a szifilisz is korunk a legkülönfélébb nevekkkel illette.

Így egyes betegségeket annak a helynek az alapján neveztek el, ahol támadtak, mint például a pleuritist, a nephritist, a peripneumoniát, másokat az azokat okozó anyag alapján, mint a melankóliát, a kolerát, a vesekövet, megint másokat valamilyen jelentős tünetükről, mint az epilepsziát, az apoplexiát, a paralyisist és a tremort, ismét másokat pedig a külsődleges hasonlóság alapján, mint az elephantiasist, a rákot, a polipot vagy a satyriasist.

Ezek az ősi és első orvosok tehát kizárólag az észleleteket művelték, később azonban a dogmatikusok már tudományt akartak létrehozni, és a hosszas megfigyeléseket tudományos rendszerré és törvényekké igyekeztek egyszerűsíteni. Hogy pedig e tudományt a számtalan új elnevezéssel ne tegyék homályossá és zavarossá, megtartották a hosszas használatban kipróbált betegségneveket, és a továbbiakban is ezeket a neveket használták a gyakorlatban. Nekünk is meg kell tartanuk hát e hagyományt.”

Ezek az ősi és első orvosok tehát kizárólag az észleleteket művelték, később azonban a dogmatikusok már tudományt akartak létrehozni, és a hosszas megfigyeléseket tudományos rendszerré és törvényekké igyekeztek egyszerűsíteni. Hogy pedig e tudományt a számtalan új elnevezéssel ne tegyék homályossá és zavarossá, megtartották a hosszas használatban kipróbált betegségneveket, és a továbbiakban is ezeket a neveket használták a gyakorlatban. Nekünk is meg kell tartanuk hát e hagyományt.”

Láthatjuk tehát, hogy a XVI. században az orvosi nyelv fejlődésében igen fontos, ám sokszor egymással ellentétes folyamatok zajlottak. A latin nyelv ugyan egyeduralmat szerzett a tudományos medicinában, ám a sebészet, a szülészet, a gyógyszerészet terén éppenséggel a nemzeti nyelvek vették át a hatalmat. A szakfogalmak rögzülését ugyanakkor a terminológia folyamatos bővülése nehezítette meg. A hagyományörző és az újító szellem folyamatos harcot vívott egymással. Az egységes tudományos nyelv kialakulását pedig az új fogalmak, növények, gyógyszerek, eszközök és fogalomrendszerek megjelenése gátolta. A latin orvosi szókinccs alaprége azonban a XVI. században kétségkívül tartósan rögzülhetett.

IRODALOM

- Abanus, P. 1565. *Conciliator controversiarum, qui inter philosophos et medicos versantur*. Venetiis, Juntae, (Differentia 25) 53B.
- Adams, J. N. 1987. *The Latin sexual vocabulary*. London, Duckworth, 97–99.
- Choulant, L. 1841. *Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medicin*. Leipzig, Voss, 100–121.
- Fernel, I. 1643. *Universa medicina*. Genevae, Apud Petrum Chouet, 486–487.

- Goltz, D. 1972. Die Paracelsisten und die Sprache. *Sudhoffs Archiv* 56: 337–352.
- Hyrtl, J. 1880. *Onomatologia anatomica*. Wien, Braumüller, 202–203.
- Langslow, D. 1992. The development of Latin medical terminology. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 37: 106–130.
- Magyar L. A. 2009. Az európai orvosi nyelv története. In: Bósze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Budapest, Medicina, 73–86.
- Magyar L. A. 2013. Tudomány-e a medicina? In: Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin (szerk.): *Pro nonagesimo. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára*. Budapest, Semmelweis Kiadó, 137–144.
- Plazzonus, F. 1664. *De partibus generationi inservientibus libri duo. Lugduni Batavorum*. Lopez de Haro, Lib. 2. cap. 13. 149–160.
- Scarborough, J. 1992. *Medical terminologies. Classical origins*. Norman and London, Un. of Oklahoma Press, 11–12 et al. loc.
- Schultheisz, E. 1996. Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum. *Comm. de Hist. Artis Med.* 149–157: 30–31.
- Telle, J. 1979. Wissenschaft und Öffentlichkeit im Spiegel der deutschen Arzneibuchliteratur. *Medizinhist. Journal* 14: 32–52.
- Tutzke, D. – Harig, G. (Hrsg.) 1980. *Geschichte der Medizin*. Berlin, VEB Verlag Volk und Gesundheit, 63.
- Weimann, K. H. 1968. Probleme der medizinischen Fachsprache zur Zeit des Vesal. In: Keil, G. – Rudolf, R. – Schmitt, W. – Vermeer, H. J. (Hrsg.): *Fachliteratur des Mittelalters*. Festschrift für Gerhard Eis. Stuttgart, Metzler, 373.
- Weimar, P. (Hrsg.) 1981. *Die Renaissance der Wissenschaften im 12. Jahrhundert*. Zürich, Artemis Verlag.